

04.09.2024

Українська мова

**ТЕМА. Вступ. Українська мова в групі слов'янських мов.
Лексикографія як наука про укладання словників.**

План.

1. Походження української мови.
2. Лексикографія. Сучасні лексикографічні джерела.
3. Інформативна й нормативна функції словників і довідників.
4. Основні типи словників.
5. Довідкові медіаресурси.

Де хто вважає мову лише засобом порозуміння між людьми. Насправді ж цим не вичерпується її значення. У мові закодовує нація всю свою історію, багатовіковий досвід, здобутки культури, духовну самобутність.

Мова для кожного народу стає ніби другою природою, що оточує його, живе з ним всюди і завжди. Без неї, як і без сонця, повітря, рослин, людина не може існувати. Як великим нещастям обертається нищення природи, так і боляче б'є по народіві зречення рідної мови чи навіть неповага до неї, що є рівноцінним неповазі до батька й матері.

Коли йдеться про походження української мови, переважна більшість зацікавлених сприймає цю проблему як походження сучасної української мови, тобто тієї, яку вони чують щодня по радіо й телебаченню і використовують у щоденному спілкуванні між собою, яку вивчали в школі, якою читають книжки, газети й часописи. Проте слід пам'ятати, що національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої майстрами художнього слова, і мови народної, яка досить відрізняється в різних діалектних ареалах.

Говорити про мову протоукраїнських племен можна лише гіпотетично. Адже писемних пам'яток, які дійшли до нас, ще не достатньо для повноцінного дослідження мови. Тому будь-які хронологічні віхи виникнення і первісного розвитку української, як і взагалі будь-якої іншої мови, встановити неможливо. Безперечно лише, що українська мова є однією з найдавніших індоєвропейських мов. Про це свідчить і наявність архаїчної лексики, і деякі фонетичні та морфологічні риси, які зберегла наша мова протягом віків.

Давність української мови доводили ряд вітчизняних та зарубіжних

учених: Павел Шафарик, Михайло Красуський, Олексій Шахматов, Ангатов та ін.

Генеалогічно українська мова належить до індоєвропейської мовної східнослов'янської підгрупи слов'янської групи мов .

Історію української мови починають від праслов'янської (спільнослов'янської) мовної єдності, яка виділилася з індоєвропейської прамови приблизно в III тис. до н. е. Праслов'янська доба тривала близько 2000 років.

За традиційною версією походження східнослов'янських мов, яка ще донедавна була офіційною та обов'язковою, вважалося, що після завершення праслов'янської епохи розпочався спільний східнослов'янський період, який тривав понад 500 років та закінчився лише в XI-XII ст. під час феодальної роздрібненості Київської Русі. У цей час нібито сформувалася й спільна для всіх східних слов'ян так звана давньоруська мова, на основі якої з XIII ст. виникають три східнослов'янські мови — українська, російська та білоруська — як мови відповідних народностей. Такий підхід базувався здебільшого на низці ідеологічних настанов спочатку доби царської Росії, а згодом радянської епохи.

Сучасні дослідники, критикуючи теорію єдиної давньоруської (або праруської) мови, вичленовують українську мову безпосередньо з праслов'янської мови без проміжних ланок. Згідно з цим підходом, три східнослов'янські мови, українська, білоруська й російська, зростали незалежно одна від одної, як мови самостійні, і так званої “праруської” спільної мови не існувало.

Безперервність історичного розвитку етносу на українських землях від середини I тис. н. е. до нашого часу може свідчити про те, що після розпаду праслов'янської мовної спільності в цьому ареалі почав формуватися український етнос і відповідно — українська мова. Вона перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних (насамперед, морфологічних) рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а в українській мові вони склали найдавнішу групу мовних особливостей.

Разом з християнством до Київської Русі прийшла старослов'янська (або церковнослов'янська) мова, створена на базі давньоболгарських діалектів Кирилом і Мефодієм (одних з перших слов'янських культурних діячів). Нею писалися релігійні та офіційні тексти. Старослов'янська мова довгий час виконувала функції писемної мови.

З XIV по XVIII ст. на теренах України побутувала староукраїнська мова, яка активно використовувалася, як писемна. Поява новоукраїнської мови, яка згодом стала сучасною, датується XIX ст. Її зачинателем вважається письменник І.Котляревський.

В основі сучасної мови лежить система полтавсько-наддніпрянських говірок.

Основний словниковий фонд української мови містить чотири пласти слов'янських слів: спільноіндоєвропейська лексика ; праслов'янські слова ; власно українські слова, наявні тільки в українській мові ; запозичення з інших слов'янських мов. Решту лексики складають більш пізні запозичення, серед яких найбільше з мертвих класичних мов – давньогрецької, латини і старослов'янської. За радянських часів до лексичного складу ввійшло багато русизмів, які часто вводилися без адаптування до вимог граматичної системи. Останнім часом лексичний склад активно поповнюється запозиченнями з англійської мови. Але загальний розвиток мови відбувається за рахунок внутрішньомовних ресурсів: нові слова творяться на базі вже існуючих, творчість, якого ознаменувала собою початок нової ери української літератури.

Сьогодні в світі існує 13 живих мов слов'янських народів: українська, білоруська, російська, польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька, сербська, хорватська, словенська, македонська, болгарська. До мертвих (таких, що не мають носіїв) мов слов'янської групи належать праслов'янська, давньоруська, старослов'янська, полабська.

Живі слов'янські мови за своїми особливостями об'єднуються в 3 підгрупи:

- східнослов'янську (російська, українська, білоруська);
- західнослов'янську (польська, чеська, словацька та ін.);
- південнослов'янську (болгарська, македонська та ін).

Усі слов'янські мови мають спільне джерело — праслов'янську або спільнослов'янську мову, яка існувала у вигляді слов'янських племінних мов приблизно з середини III тисячоліття до н.е. до V століття н.е. Одночасно з пе-ретворенням і формуванням слов'янських племен в окремі народності формувалися й слов'янські мови. Цей процес був тривалим і неоднозначним як для слов'янських народів, так і для їх мов, які зберігали багато спільних рис.

Українська мова є спадкоємицею мов тих слов'янських племен, що належали території сучасної України, — полян, древлян, тиверців, угличів та ін. Минули довгі історичні етапи формування регіональних

мовних утворень, періоди інтеграцій діалектів у живу давньоруську мову, на основі якої й формувалася українська мова.

Сама назва української мови походить від топоніма «Ук-раїна», який уперше зустрічається в Київському літописі 1187 р. для позначення земель на межі Переяславського князівства й Степу, в якому кочували половці.

Пізніше, у XVI — XVII ст., Україною стали називати Середнє та Нижнє Подніпров'я. Мешканці цієї території називалися українцями, а їхня мова — українською або козацькою. Українськими іноді називали й інші землі, де жили українці, — Київщину, Поділля, Покуття, Волинь та деякі інші території.

У XIX — на початку XX ст. назва «Україна» («українці», «українська» мова) поширюється й узвичаюється на всіх землях, які офіційно називалися Малоросією, а українці — малоросами на сході й русинами на заході. Офіційно ж Малоросія стала називатися Україною після 1917 року.

Українська літературна мова, якою ми користуємося сьогодні, є однією зі старописемних мов індоєвропейської сім'ї. Вона успадкувала давньоруську писемність і в ранній період своєї історії продовжувала розвивати традиції літературної мови Київської Русі, скарби усної народної творчості та живого мовлення українського народу. Вона формувалася на основі говорів Середньої Наддніпрянщини, увібравши в себе чимало елементів, особливо лексичних, з інших говірок.

Зберігаючи багато в чому спільність із білоруською та російською мовами, українська систематично збагачувалася розмовними елементами. Внаслідок цього утворилася староукраїнська книжна мова, яка вживалася в ділових документах, частково — у полемічних творах і наукових працях, наприклад «Лексикон славенороський» (1627 р.) П. Беринди.

У той же час розвивалася жива мова українського народу, струмені якої широко вливалися в літописи Самовидця, С. Величка, в драми М. Довгалевського та Г. Кониського, в полемічні твори І. Вишенського, в ліричні й сатиричні вірші Г. Сковороди, в поезії І. Некрашевича. Усе це підготувало ґрунт для виникнення нової української літературної мови на народній основі. Сталося це наприкінці XVIII ст., коли вийшла Вергілієва «Енеїда». І. П. Котляревський започаткував нову українську літературну мову, широко використовуючи в своїх творах багатство полтавських говорів і фольклору.

Важко переоцінити роль Т. Г. Шевченка в розвитку української літературної мови. Саме він уперше своєю творчістю підніс її на високий рівень словесно-художньої культури, заклав підґрунтя для розвитку в ній стильового розмаїття й мовного багатства сучасної української літературної мови.

У 20-х — на початку 30-х років ХХ століття в колишній УРСР було здійснено чимало заходів, спрямованих на те, щоб подолати відставання в розвитку певних стилів української мови. Проте в роки сталінських репресій, а ще більше в добу застою, українська мова знову була вилучена з багатьох сфер функціонування.

26 жовтня 1989 року було прийнято закон «Про надання українській мові статусу державної». Державність української мови підтверджена й 10-ю статтею Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 року

Лексикографія — розділ мовознавства, який досліджує теорію і практику укладання словників.

Це наука, яка має практичне застосування. Словники необхідні для вивчення рідної та іноземної мов, для піднесення культури усної та писемної мови і загалом інтелекту людини. Культурний рівень нації і рівень розвитку мови часто оцінюють за кількістю виданих словників.

Лексикографія тісно пов'язана з лексикологією. Укладання словників вимагає великих теоретичних знань і доброго чуття мови, тобто розуміння відтінків значення слова, особливостей його вживання, сполучуваності з іншими словами тощо.

Розрізняють теоретичну й практичну лексикографію. Теоретична лексикографія опрацьовує загальну теорію словників: розробляє принципи добору лексики, розташування слів і словникових статей, структуру словникової статті (граматичний і фонетичний коментар до слова, виділення й класифікація значень, типи словникових визначень, система ремарок, типи ілюстрацій, подача фразеологізмів, співвідношення лінгвістичної і нелінгвістичної, тобто енциклопедичної, країнознавчої інформації).

Практична лексикографія забезпечує навчання мови — як рідної, так й іноземної, описує та нормалізує рідну мову, дає матеріал для наукового вивчення лексики.

Усі словники поділяють на енциклопедичні й лінгвістичні.

Енциклопедичні словники описують світ, пояснюють явища, поняття, дають бібліографічні довідки про знаменитих (інколи й одіозних) людей, відомості про країни й міста, про видатні події тощо. Відомими є «Українська радянська енциклопедія» в 17 томах

(К., 1960-1966; друге видання у 12 томах вийшло в 1977-1985 рр.), «Енциклопедія українознавства» за ред. В. Кубійовича, що вийшла в 1949 р. за кордоном і перевидана у Львові й Києві (т. 1-7, Львів, 1993-1998; т. 1-4, Київ, 1994-1996), «Британська енциклопедія» в 30-ти томах (70-90 рр. ХХ ст.).

До енциклопедичних належать і галузеві термінологічні словники. Останнім часом в Україні з'явилася значна кількість таких словників, як, наприклад, «Словник термінів ринкової економіки» за редакцією В. І. Науменка (К., 1996), «Короткий словник філософських термінів» за редакцією В. М. Козакова (К., 1996), «Словник-довідник з екології» Є. М. Кондратюка і Г. Л. Хархоти (К., 1987), «Словник медичних термінів» В. Й. Кресюка та ін. (Одеса, 1994), «Соціологія: Короткий енциклопедичний словник» за редакцією В. І. Воловича (К., 1998), «Словник лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича й І. С. Олійника (К., 1985) та багато інших.

Лінгвістичні словники — це словники слів. Вони дають інформацію не про речі, явища, поняття, а про слова. Якщо енциклопедичні словники подають лише назви предметів та явищ, які в мові представлені іменниками та іменними словосполученнями, то лінгвістичні словники пояснюють усі типи слів, їхні граматичні й стилістичні ознаки, особливості їхнього функціонування.

Література.

1. Українська мова: підручн. для 10 класу (рівень стандарту). *ukrajinska mova 10 klas glazova 2018*. Автор: О.П. Глазова. Видавництво: Харків, Ранок, 2018.
2. <https://pershyj.com/p-vrazhayuchi-fakti-pro-viniknennya-ukrayinskoyi-movi-4217>

Відеопосилання.

1. <https://www.youtube.com/watch?v=5H9xQmOgkQc>
2. https://www.youtube.com/watch?v=cRDa_WmW74Q
3. <https://www.youtube.com/watch?v=TcIBCl0c-GU>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=0Xx25iaCHLU>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=o2kBVZg3QyQ>

Домашнє завдання.

1. Опрацювати §1,2 підручника.
2. В.7, 16 – письмово.